

RECENZIO

Kovács Gyöngyi (szerk.): Középkori és török kori várak, erődítések Pest megyében (2022)

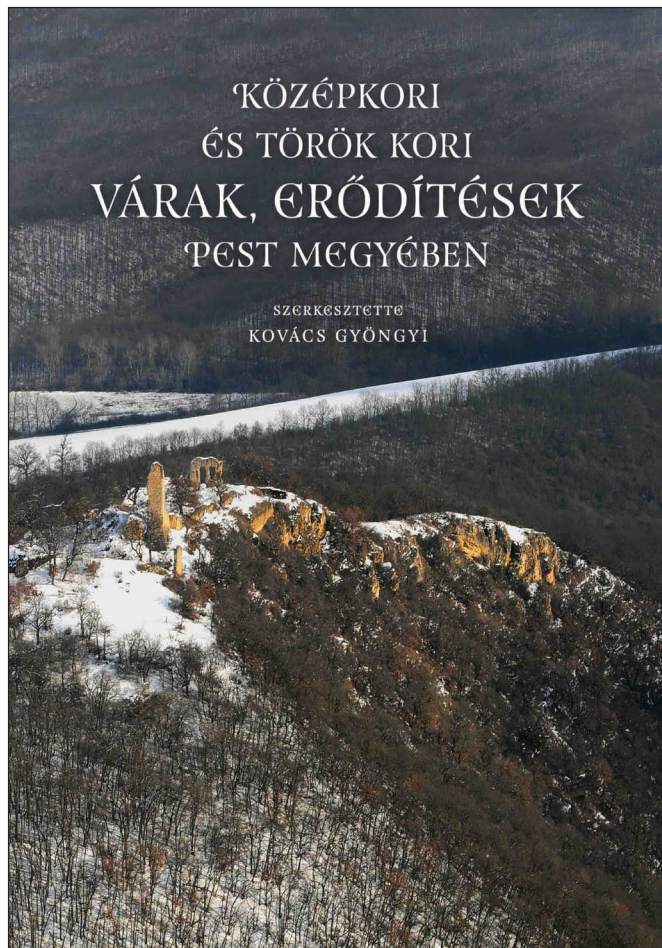
NAGY SZABOLCS BALÁZS¹

Magyar Régészet 13. évf. (2024) 1. szám, pp. 62–66.

A kötetet Miklós Zsuzsa kéziratának felhasználásával Kovács Gyöngyi állította össze és szerkesztette.

Ma már nem kérdés, hogy a jól ismert, regékkel és mondákkal övezett, látványos romokként ránk maradt váraink kutatása mellett rendkívül fontos a szerényebb megjelenésű, a terepen néha alig észlelhető, gyakran írott forrásainkban is rejtve maradó középkori erődítéseink alapos vizsgálata. Jól látszik, hogy az Árpád-kori várépítészet tendenciáiról még csak közelítő képet sem kaphatunk ezen kevésbé „romantikus”, szinte csupán néhány árok vagy sánc formájában észlelhető erődített helyek közelebbi ismerete hiányában (1–2. képek). Jelen kötet legfőbb érdeme talán éppen az, hogy azonos ismervek mentén, azonos súllyal tárgyalja Pest megye valamennyi ma ismert középkori és török kori erődített helyszínét — függetlenül a felmenő falak mennyiségétől, a maradványok látványosságától vagy közismertségétől. A benne feldolgozott 39 helyszín közül legfeljebb 8–10, ha ismert szélesebb, „laikus” körökben, a könyv azonban elsődlegesen a tudományos közösséghez szól és nem a tágabb közönség igényeinek igyekszik megfelelni. Minde mellett a kötetet kézbe véve a múlt iránt fogékony természetjárók sem fognak csalódnani, hiszen egy rendkívül igényes kiállítású, jól tördelt és gazdagon illusztrált munkáról van szó. Ráadásul még a legösszetettebb történetű várak összefoglalói is könnyen befogadható terjedelemben és jól követhető stílusban szerepelnek benne.

Az alábbiakban bemutatott mű döntő mértékben Miklós Zsuzsa kutatásaira és adatgyűjtéseire támaszkodva mutatja be — teljességre törekvő módon — a megye erődített helyszíneit, beleértve a jóval korábbi (jellemzően őskori) eredetű, de később újra erősségként használt lelőhelyeket is. Az immár tíz éve elhunyt Miklós Zsuzsa mellett a kötet másik fő alkotója Kovács Gyöngyi, akinek hatalmas munkája volt abban, hogy néhai pályatársa kézírataiból és publikációiból mintaszerűen következetes szempontrendszerű, egységes stílusú írást formáljon. Munkájában segítségére voltak azok a szerzőtársak,² akik egy-egy tematikus tanulmány vagy várismertető megírásával járultak

*Kovács Gyöngyi (szerk.) (2022).
Középkori és török kori várak, erődítések Pest megyében.
Budapest: Archaeolingua.*

*Keményfedeles, 482 oldal, színes illusztrációkkal.
ISBN 978-615-5766-57-2*

¹ ELTE BTK Régészettudományi Intézet; e-mail: nagy.szabolcs@btk.elte.hu

² Benkő Elek, Buzás Gergely, Czajlik Zoltán, Feld István, Kóka István, Kővári Klára, Mag Hella, Rácz Tibor Ákos, Serlegi Gábor, Terei György, Tóth Balázs, Vágvolgyi Bence és Virágos Gábor.

1–2. kép. Képek a kötetből: Galgamácsa-Ecskend erődítésének maradványai napjainkban

hozzá a műhöz. Legalább annyira a szerkesztő, Kovács Gyöngyi, mint szerzőtársai érdeme, hogy ezek a „külső” szerzők által írt (azaz nem Miklós Zsuzsa kutatásaira alapozott) városszefoglalók is illeszkednek a kötetbe, mind belső tagolásukkal, mind terjedelmükkel igazodnak a többihez. A szövegek és a képanyag véglegesítésében fontos szerepet vállalt Feld István, akinek szakmai lektorként való közreműködése, alapos és körültekintő kutatói szemlélete jól érzékelhető a munka számos részletén. Óvatos és kritikus kutatói hozzáállása legteljesebben persze az általa írt solymári ismertetőben érvényesült.

A kötet gerincét az alfabetikus rendben egymást követő városszefoglalók adják. Ezek a topográfiai adatok tömör összegzését követően jellemzően a kutatástörténettel indítanak, a terepbejárások, valamint (ahol volt) ásatások és leletek leírásával. Ezt követi a legújabb terepszemlék és a légi fényképezés néhány soros ismertetése, majd, ahol lehetséges, a történeti adatok összegzése. A leírásokat minden esetben összegzés, keltezés zárja, amely nagy segítséget jelent különösen azon helyszínek kapcsán, ahol több eltérő kutatói vélemény is megfogalmazódott. A részletes várismertető végén külön fejezetben szerepel tömör leírásokkal az a néhány helyszín, amelyeket az elpusztult vagy bizonytalan erődítések kategóriájába lehetett besorolni. A városszefoglalókat megelőzi négy, a Pest megyei erődítések különböző kérdéseit vizsgáló tanulmány, valamint a szerkesztő, Kovács Gyöngyi előszava. A mindent beleszámítva közel 500 oldalas kiadvány igazán tekintélyt parancsoló mű. Monumentalitását az olvasó számára kellemesen feloldja a gazdag és színes illusztrációs anyag, amely kellően nagy méretben közreadott és a szöveghez igazítva kiválóan elhelyezett légi- és helyszínfotókból, térképekből, felmérésekből, ásatási és leletrajzokból és fényképekből áll.

A megjelent mű nemcsak Miklós Zsuzsa vártopográfiai munkásságának korábban megjelent kötetéhez kapcsolódik, hanem a magyarországi regionális várkutatások mindeddig elkészült, változatos szerzői gárda által jegyzett és különböző kiadók gondozásában megjelent vártopográfiai köteteké sorába is.³ Így az ország területi lefedettsége már most elért egy komoly szintet. Ez összehasonlíthatatlanul szilárdabb, statisztikailag is értelmezhető bázist biztosít jól megalapozott következtetések levonására — szemben a vártopográfiai eredmények közlését megelőző időkkel, amikor a nagy tendenciák vonatkozásában gyakran inkább csak benyomásokra támaszkodhatott a kutató. Ha úgy tetszik, a vártopográfiai munkák jelentik az alapkutatásokat az ezekre építkező, átfogóbb régészeti problémákat és történeti kérdéseket vizsgáló tanulmányokhoz.⁴

Mindez újfent jól megvilágítja a most bemutatott kötet jelentőségét. Kovács Gyöngyi szerkesztői munkáját dicséri, hogy könyve több tekintetben meghaladja a *Magyarország várainak topográfiája* sorozat

³ A teljesség igénye nélkül itt említhető a Gödöllői-dombvidék, a Börzsöny és Tolna megye részben vagy egészen Miklós Zsuzsához köthető feldolgozása, Dénes József Vas és Sopron megyei munkája, Magyar Kálmán és Nováki Gyula Somogy megyei kötete, valamint Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád és Fejér megyék 2007-től megjelent vártopográfiája. A történeti Magyarország mai országhatárokra kívüli régióit illetően (a magyar nyelvű áttekintések között) kiemelendő a Karczag Ákos – Szabó Tibor szerzőpáros munkássága.

⁴ Utóbbiak egyik fontos példája Feld István tanulmánya (FELD 2018).

2007-től megjelent, egy-egy megyét szisztematikusan feldolgozó köteteit. A várleírásokat kísérő tematikus tanulmányok szerepeltetése az egyik ilyen egyértelmű többlet, míg a másik a már említett gazdag és színes illusztrációs anyag, benne a leletanyag reprezentatív elemeinek közlésével is. A kiadvány tehát sok vonatkozásban eltér a korábbi megyei vártopográfiai kötetek feldolgozási rendszerétől (az őskori és római kori erődítésekkel például érdemben nem foglalkozik), de sok tekintetben szorosan kapcsolódik is hozzájuk. Ennek megfelelően, érdemes lett volna a könyv előszavában vagy Kovács Gyöngyi bevezető tanulmányában rövid utalást tenni a vártopográfiai kutatások fent jelzett gazdag előtörténetére, mivel a mindeddig megjelent vártopográfiai munkák adják meg jelen kötet tágabb, értelmező kontextusát is. Egy példával talán könnyebb megvilágítani, mire is gondolok. A Pest megyei kötet egyik érdekes vonatkozása, hogy önkéntelenül is felmerül a kérdés: az uralkodói hatalmi központok közvetlen közelsége vajon hogyan befolyásolta (ha befolyásolta) a térségben a várak és erődített helyek hálózatát, sűrűségét, topográfiáját? Bár tanulmányában Kovács Gyöngyi utalt erre a vonatkozásra, a kérdés részletesebb kifejtését nem olvashatjuk a munkában. Éppen a korábban megjelent vártopográfiai kötetek adhatnak szilárd bázist a kérdés vizsgálatához, hiszen azokban rendelkezésre áll egy hasonló szempontrendszerű, megbízható összehasonlítási alap. Úgy vélem, a kötet javára válhatott volna egy ilyen elemzés, amely a most feldolgozott régió egyedi vonásait igyekezne megragadni a fenti kérdéskör mentén.

Mivel jelen kiadvány elsődlegesen Miklós Zsuzsa munkásságára támaszkodik, érdemes az ő kutatási módszereiről és értelmezéseiről is néhány szót ejteni. Miklós Zsuzsa Pest megyei várástásai többségében szondázó jellegű feltárások voltak, aminek szükségszerűen megvoltak (és megvannak) a maguk korlátai az alaprajz, a periódusok tisztázása és egyebek vonatkozásában. Ugyanakkor megvannak az előnyei is — ha nem is pontosan a kutatások korlátozott térbeli kiterjedésének, hanem a Miklós Zsuzsa által alkalmazott módszertannak. Az általa vizsgált várak anyagi kultúrája ugyanis feltűnően gazdagabb, mint más korabeli váraké. Szemléletes példái ennek a jelenségnek az általa talált középkori üvegedény-töredékek, amelyek legalábbis a 13. században még viszonylag ritka, különleges leleteknek tűnhetnek, ám az általa feltárt erősségekben rendszeresen felbukkannak. Nyilván arról van szó, hogy az üvegedények már a 13. században is a várurak, várnagyok asztali kultúrájának sokkal gyakoribb elemei voltak, mint azt korábban gondolhattuk, csak hogy az extenzívebb feltárásoknál sokszor nem volt lehetőség (esetleg kellő elszántság) a részletek megfigyelésére. Miklós Zsuzsa alaposságát nem csak az anyagi kultúrát érintő eredményei dicsérik, hanem például az építéstechnika terén tett megfigyelései is. Nem minden várfeltárás publikációjában olvashatunk olyan (egyébként lényeges) megállapításokat, miszerint az építkezés kezdetén a kőfalak helyét letisztították szikláig, a szikla egyenetlenségeit kitöltötték sárga agyaggal, majd erre a rétegre rakták fel a legalsó kősort.⁵

A Miklós Zsuzsa által megadott kerámia-kelvezések kapcsán érdekesek a néhány várnál előforduló korai, 10–11. századiként meghatározott (általában vízszintes vonalkötegekkel vagy hullámvonalköteteggel díszített) cseréptöredékek. Bernecebaráti–Templom-hegy esetében még jól magyarázható ezek jelenléte egy korabeli településsel, hiszen a helyszín kellően tágas és viszonylag könnyen megközelíthető. Ugyanakkor Ipolydamásd–Zuvár olyan „extrém” földrajzi környezetben (nagy relatív magasságú, kis alapterületű hegykúpon) áll, amelyen valamilyen speciális megtelepedés, különleges használat gyanítható. Jó kérdés, hogy e kerámiák egy része nem inkább 8–9. századi megtelepedésre utal-e, ahogy az a térségben egy-két helyen már körvonalazódni látszik, s a szláv eredetűnek feltételezett helynevek alapján ez nem is annyira meglepő.

Jelen kötet erőssége, hogy bár hangsúlyosan Miklós Zsuzsa nyomdokain halad, munkásságának legőszintébb és legmélyebb tisztelete mellett sem elégedett meg a nagy pályatárs kéziratái alapján egy „pszeudo-Miklós Zsuzsa”-könyv kiadásával, hanem a szerzők és a szerkesztő saját, esetenként eltérő álláspontja is helyet kapott. Ennek számtalan példáját olvashatjuk akár egy-egy konkrét helyszín értelmezése kapcsán (pl. Peröcsény–Jancsi-hegy, Galgahévíz–Szentandrás-part, Kerepes–Kálvária-hegy), akár átfogóbb kérdések vonatkozásában, például az erődítéseken belül azonosított templomnyomok esetében. A kötetben megfogalmazott kritikák, ellenvélemények többsége egyértelműen jogos, helytálló. A kiad-

⁵ Lásd Ipolydamásd–Zuvár leírásánál (201. oldal).

ványnak szintén nagy érdeme, hogy a legújabb évek szakirodalmát is következetesen hasznosította, ráadásul nemcsak a várakkal, erődítésekkel kapcsolatban megjelent munkákat, hanem az eltérő tematikájú kutatások friss eredményeit is.

Végül néhány gondolat a várismertetőket kísérő tanulmányok, különösen a második két dolgozat kapcsán. Kovács Gyöngyi bevezető jellegű tanulmányát Czajlik Zoltán írása követi a megye erődítéseinek régészeti célú légi fényképezéséről. Utóbbi összefoglaló elsősorban kutatástörténeti szempontból lehet érdekes, illetve a légírégészet néhány speciális szakmódszertani kérdéséről. Mindkét cikk felfogható egyfajta személyes főhajtásként is a nagyrabecsült intézeti munkatárs, illetve „légírégész” kolléga felé.

Terei György írása a megye Árpád-kori erősségeinek és településeinek kapcsolatáról a szerző egy 2021. évi, angol nyelvű tanulmányának rövidebb, magyar nyelvű változata, illetve korábbi, Miklós Zsuzsával közös dolgozataiban vizsgált kutatási kérdésének továbbvitele. A szerző (és részben Miklós Zsuzsa) rendkívül fontos megfigyelése, hogy a nem hegyvidéki erődített helyek nemcsak domborzati viszonyaikban és a településhálózatban elfoglalt helyüket tekintve mutatnak más tendenciát a hegyvidéken emelt társaikhoz képest, hanem két másik szempont vonatkozásában is. Egyrészt valamivel kisebbek, másrészt, ami talán még lényegesebb, gyakran kevésbé erődítettek. Így, ahogy arra többek között Feld István is rámutatott, ezen objektumok sokkal több szálon kötődnek az udvarházakhoz, sőt egy jelentékeny részük az árok-sáncokkal való erődítés ellenére (pontosabban a mellett) is inkább udvarháznak vélhető. Éppen mivel sok esetben udvarház jellegű helyszínekről lehet szó, könnyen érthető, hogy gyakran közvetlenül a települések mellett épültek és azokra jó rálátással bírtak. Ez a jó láthatóság talán nem is elsősorban valamiféle ellenőrzést jelenthetett, hanem egyszerűen a magas, jó fekvésű helyszínek bírtak nagyobb presztízsértékkel.

Miklós Zsuzsa elképzelése szerint a kötetben tárgyalt erősségek közül azok, amelyekben egy-egy középkori templomnak valamilyen maradványa is előkerült, minden esetben egy felhagyott várhely egyházi célú újrahasznosításával alakultak ki, azaz előbb volt ezeken a helyszíneken egy földesúri erődítés, majd annak megszűnésével költözött be az árkokon, sáncokon belülré egy templom. A hipotézisben rejlő bizonytalanságokra már Kovács Gyöngyi is utalt tanulmányában, Terei György pedig szintén tapintatosan, de egyértelműen megfogalmazta kételyeit. Véleményem szerint kritikája teljesen megalapozott, hiszen Miklós Zsuzsa e hipotézisének szilárd régészeti bizonyítéka egyelőre nem került elő. Önmagában az sem egyértelmű, mi igazolná e helyszínek esetében a földesúri jelenlétet. Fegyver jellegű leletek előkerülése az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján nem szokatlan középkori falusi környezetben sem, míg a terepen észlelhető erődítésnyomok akár a templomokkal egykorú, azokat övező árok, sáncok is lehetnek. Terei György teljes joggal veti fel: néhány esetben vajon nem egy-egy település templomának krízishelyzetben, a tatárjárás idején történő gyors megerődítéséről van-e szó? Véleményem szerint a kérdés további, részletetekbe menő vizsgálatra érdemes. Miben hasonlítanak a Pest megyei, templomnyomokat is őrző erődített helyek azokhoz a tatárjárásban elpusztult alföldi templomokhoz, amelyek közül egyre több esetben a körárkos erődítés korát és helyzetét már megnyugtatóan lehetett tisztázni?⁶

A most bemutatott könyv negyedik dolgozata, Kóka István, Tóth Balázs, Terei György és Mag Hella közös írása egyetlen erődítés, a perőcsényi Salgó vára és környezete középkori és kora újkori fémleleteit dolgozza fel. A fémkereső műszerek egyre kiterjedtebb tudományos célú használata a szemünk előtt alakítja át a régészeti kutatások korábban bevett módszertanát, korábban általánosan elfogadott nézeteket is megdöntve vagy legalábbis helyreigazítva. Ezzel szoros összefüggésben a dolgozatban tetten érhető konfliktusrégészeti megközelítés is, úgy tűnik, nagy jövő előtt áll: az első igazán komplex és modern hazai eredmények az utóbbi években jelentek meg. A tanulmány azonban nemcsak témaválasztásánál fogva lényeges, de a közlés módja miatt is. Példaszerű a fémkeresős kutatások során alkalmazott módszertan részletetekbe menő leírása, mely alapvető az előkerült leletanyag reprezentativitásának értelmezése szempontjából. Ebben a vonatkozásban egy olyan térképi illusztráció talán még hasznos lett volna, amelyen az alaposan lejárta terület határai is pontosan szerepelnek, illetve egy olyan leletsűrűsödési térkép, amely az egyes leleteket pontosan (akár típusonként) ábrázolja.

⁶ Lásd ROSTA & PÁNYA 2022.

Mintaszerű maga az alkalmazott módszertan is. Nem csupán a szisztematikus leletfelderítés miatt, hanem azért is, mert a várat tágabb környezetében vizsgálja. A tárgyi leleteken kívül a lényeges terepi nyomokat, jelenségeket is észleli és dokumentálja: régi dűlőutat, kisebb sziklatömböt, mesterséges teraszokat, bányászati helyszíneket stb. A felgyűjtött leletanyag közlését rendkívül igényes képtáblák kísérik, benne olyan, a hazai szakirodalomban viszonylag ritkán publikált, s ezért fontos referenciaként szolgáló tárgytípusokkal, mint egy parasztkard háritótüskéje, egy szinte teljesen ép, 15. századi lóvakaró vagy a változatos díszítésű kora újkori/újkori tengelyvégszegek. A tanulmány legérdekesebb része az említett konfliktusrégészeti elemzés, amely meggyőzően igazolja az erősség egy középkori ostromát és annak bizonyos mozanatait.

A kötet egészét tekintve elmondható, hogy olyan alapos, átfogó munka jelent meg, amely egyszerre épít a magyarországi várkutatás jelentős, sok évtizedes hagyományaira, miközben a legújabb régészeti eredményeket és megközelítéseket is jól hasznosítja. A mű a Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatásával és az Archaeolingua Alapítvány gondozásában jelent meg, a kiadvány igényes kiállítása az ő munkájukat is dicséri. Úgy gondolom, bátran kijelenthetjük, hogy a könyv szerkesztőjének az előszóban megfogalmazott kitűzése maradéktalanul teljesült: „*a megszületett kötet — az óhatatlan hiányosságok ellenére is — méltó Miklós Zsuzsa emlékéhez.*”

HIVATKOZOTT IRODALOM

Feld, I. (2018). Várak a terepen – várak az írott forrásokban. Északkelet-Magyarország vártopográfiai kutatásainak eredményéről. In Kincses, K. M. (szerk.), *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Budapest, 133–143.

Rosta, Sz. & Pánya, I. (2022). Gondolatok a síkvidéki középkori erődítésekről. Egy topográfiai kutatási program váratlan hozadéka. In Somogyvári, Á. (szerk.), „*Élőknek öröksége...*” *Tanulmányok V. Székely György emlékére*. Kecskemét, 275–335.